

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં વિદુષી સ્ત્રીઓ

ડૉ. એલ. એન. બાંભણિયા

મ.પ્રા.-સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ,

સરકારી વિ.કોલેજ-તળાજા, તા.તળાજા, જિ.ભાવનગર

સારાંશ :

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જ્ઞાન પરંપરા માત્ર પુરુષ કેન્દ્રિત નહોતી. વૈદિક અને પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં અનેક વિદ્વાન સ્ત્રીઓએ ઋષિકા, દાર્શનિક અને કવિત્રી બનીને મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે. ગાર્ગી, મૈત્રેયી, લોપામુદ્રા જેવી સ્ત્રીઓએ ઉપનિષદય ચર્ચાઓમાં સક્રિય રીતે ભાગ લેતી હતી. જ્યારે શાસ્ત્રીય યુગમાં આંડાળ અને અવૈયાર જેવી સ્ત્રીઓએ ભક્તિ અને નૈતિક સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવ્યું હતું. આ સંશોધન દર્શાવે છે કે ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીઓને જ્ઞાન ચર્ચા અને સર્જનનો અધિકાર હતો અને તેઓ સંસ્કૃતિના સર્જક તરીકે કાર્યરત હતી. ભારતમાં પ્રાચીન કાળથી જ નારીનું સન્માન કરવાની પરંપરા છે. જ્યાં નારીને આદર મળે છે જ્યાં દેવતાઓ રમણ કરે છે. વૈદિક યુગમાં સ્ત્રીમાત્ર ગૃહિણી ન બની રહેતા જ્ઞાન વિજ્ઞાનની ઉંચી ઉચ્ચ ભરતી, કઠોળ તપસ્યા કરતી અને યુદ્ધમાં પણ ખભે ખભા મિલાવીને લડતી. વેદોમાં કે પરંપરાઓમાં નારીનું સ્થાન ઊંચું છે એ વાતે કોલર ઊંચો રાખે વાત પૂરી ન થાય આજે જ્યારે ભારત આધુનિક વિશ્વનું યુદ્ધ કેપિટલ બનીને ઉભરી રહ્યું છે ત્યારે મહિલાને સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક અને વિકાસના સમાન અધિકારો મળે તો જ આપણે ધારેલું ડેમોગ્રાફિક ડિવિડન્ડ ડાંસલ કરી શકીશું. સ્ત્રી ભૂણ હત્યા ઉછેરમાં ભેદભાવ કે દહેજ જેવી પ્રથાઓ સમાજ માટે કલંક છે તેને મૂળ સુધી ઉખાડયેથી જ છૂટકો છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: પ્રાચીન વૈદિક સમાજમાં વિદુષી સ્ત્રીઓ, મધ્યયુગ, બ્રિટિશયુગ અને સ્વતંત્ર ભારતમાં વિદુષી સ્ત્રીઓ, સ્ત્રી શિક્ષણ, આર્થિક, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક પરંપરામાં સ્ત્રી.

પ્રસ્તાવના :

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન અત્યંત ગૌરવશાળી અને પાયાનું રહ્યું છે. વૈદિક કાળથી લઈને અર્વાચીન સમય સુધી, ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સ્ત્રી માત્ર જ્ઞાનની ઉપાસક જ નહીં, પણ જ્ઞાનની સર્જક (ઋષિકા) પણ રહી છે. વૈદિક યુગમાં સ્ત્રીને શૈક્ષણિક અધિકારો અને તકો હતા. સ્ત્રીઓ શૈક્ષણિક ભૂમિકા ભજવી શકતી તથા સ્ત્રી શિક્ષણ પ્રત્યે અનુકૂળ વલણો હતા. પરંતુ વિભિન્ન ઐતિહાસિક અને સામાજિક પરિબળોના પ્રભાવ હેઠળ સ્ત્રીના અધિકાર સીમિત બનતા ગયા. છેક 19 મી સદીના આઠમાં દાયકા સુધી સ્ત્રીઓ શૈક્ષણિક અધિકારો અને તકોથી વંચિત રહેવા પામી અને સ્ત્રી શિક્ષણ પ્રત્યે પૂર્વગ્રહો વિકસતા ગયા. આમ વૈદિક યુગથી 19 મી સદીના આઠમા દાયકા સુધી સ્ત્રીના શૈક્ષણિક દરજ્જાનો ઇતિહાસ સમાનતામાંથી અસમાનતા તરફનો જોવા મળી રહ્યો છે. બ્રિટીશ અમલ દરમિયાન પશ્ચિમી વિચારસરણીની અસર હેઠળ ઓગણીસમી સદીના સામાજિક સુધારકોએ કુટુંબમાં સ્ત્રીના દરજ્જાની સુધારણાના હેતુથી સ્ત્રી શિક્ષણની હિમાયત કરી અને ભારતમાં સ્ત્રી શિક્ષણનો પ્રારંભ થયો. સ્ત્રી શિક્ષણ પ્રત્યેના પૂર્વગ્રહો હળવા બનવાની સાથે સ્ત્રી શિક્ષણને સામાજિક સ્વીકૃતિ મળવાની શરૂઆત થઈ અને સ્વતંત્ર ભારતમાં સ્ત્રી પુરુષ સમાનતા સ્થાપિત થતા પુરુષોની જેમ જ સ્ત્રીઓને શૈક્ષણિક અધિકારો અને તકો મળ્યા. આ રીતે સ્ત્રીના શૈક્ષણિક દરજ્જામાં સુધારો થવા લાગ્યો અને સ્ત્રીઓની શૈક્ષણિક દરજ્જો અસમાનતામાંથી પુનઃ સમાનતા તરફ પરિવર્તન પામવા લાગ્યો.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં વિદુષી સ્ત્રીઓ :

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં 'વિદુષી' (જ્ઞાની સ્ત્રી) શબ્દ જ એ વાતનું પ્રમાણ છે કે પ્રાચીન કાળથી સ્ત્રીઓ શિક્ષણ અને સંશોધનના શિખરો સર કરતી આવી છે. વેદકાળમાં સ્ત્રીઓને 'ઉપનયન સંસ્કાર'નો પણ અધિકાર હતો, જે દર્શાવે છે કે જ્ઞાન મેળવવામાં લિંગભેદ નહોતો. ભારતીય પરંપરામાં જ્ઞાનની અધિષ્ઠાત્રી દેવી તરીકેના સરસ્વતીની પૂજા થાય છે. આ એ વાતનું પ્રમાણ છે કે ભારતીય મનીષામાં જ્ઞાનનો સ્ત્રોત જ સ્ત્રી શક્તિ (શક્તિ તત્ત્વ) માનવામાં આવ્યો છે. "યત્ત નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ત દેવતાઃ" (જ્યાં નારીની પૂજા/સન્માન થાય છે, ત્યાં દેવતાઓનો વાસ હોય છે.) ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં સ્ત્રી ક્યારેય ગૌણ નહોતી, પણ 'અર્ધાંગિની' તરીકે જ્ઞાનના યજ્ઞમાં બરાબરની ભાગીદાર હતી. પ્રાચીન ભારતમાં સ્ત્રીઓ બે શ્રેણીમાં શિક્ષણ મેળવતી હતી:

1. **બ્રહ્મવાદિની:** જેઓ જીવનભર વેદનો અભ્યાસ અને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરીને જ્ઞાનનો પ્રસાર કરતી.

2. સઘોદ્ધારણા:જેઓ લગન પૂર્વે સુધી શિક્ષણ મેળવતી અને ત્યારબાદ ગૃહસ્થ જીવનમાં એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરતી.

વૈદિક કાળની વિદુષીઓ (ઋષિકાઓ) :

વૈદિક યુગમાં સ્ત્રી અને પુરુષે બંને માટે શિક્ષણ જરૂરી ગણવામાં આવતું હતું. રાધા કમલ મુખરજી કહે છે તેમ વૈદિક યુગમાં સ્ત્રીઓને શિક્ષણ મેળવવાની સંપૂર્ણ સગવડ ઉપલબ્ધ હતી.વૈદિક યુગમાં છોકરીઓ માટે શિક્ષણ એ સુખી લગન માટેની ધાર્મિક જરૂરિયાત ગણાતી. છોકરીઓને કલાકારીગરોનું શિક્ષણ પણ અપાતું હતું. રાધા કમલ મુખરજી કહે છે એમ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં રહીને જે સ્ત્રીએ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેવી સ્ત્રીઓ 'બ્રહ્મવાદીની' તરીકે ઓળખાતી આવી સ્ત્રીઓ વૈદિક ઋચાઓની રચનાઓ પણ કરતી આમ વૈદિક યુગમાં સ્ત્રીઓ માટે શિક્ષણ મેળવવાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા અને જરૂરિયાત સ્વીકારાય ઉપનિષદોમાં અનેક સ્ત્રીઓ શિક્ષિકાઓ હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે. શિક્ષિકા માટે 'ઉપાધ્યાયા'અને 'આચાર્યા' જેવા શબ્દ પ્રયોગ થતો જે દર્શાવે છે કે સમાજમાં તેમની સંખ્યા સાવ નાની નહીં હોય. સુલભા, મૈત્રેયી,ગાર્ગી જેવી વિદુષી સ્ત્રીઓએ જ્ઞાનના વિકાસમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો હોવાનું જણાય છે.

વૈદિક કાળમાં સ્ત્રીઓને શિક્ષણ અને જ્ઞાન મેળવવાનો સમાન અધિકાર હતો. ઋગ્વેદના અનેક મંત્રોની રચના સ્ત્રીઓ દ્વારા કરવામાં આવી છે, જેમને 'ઋષિકા' કહેવામાં આવે છે.

• સુલભા :

સુલભા મિથિલા સામ્રાજ્યની એક પ્રખર વૈદિક વિદુષી .અને જ્ઞાની સંન્યાસિની હતી (બ્રહ્મવાદિની) મહાભારતના શાંતિ પર્વ માં વર્ણવ્યા મુજબ, તેણે પોતાની યોગશક્તિથી જનક રાજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરી તેમની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કર્યો હતો. સુલભા એક ત્યાગી અને આધ્યાત્મિક વ્યક્તિત્વ હતી, જે યોગ અને મોક્ષશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત હતી.

• વિદ્વાન અને યોગિની:

તે પરમહંસ દીક્ષા ધારણ કરીને સંન્યાસી તરીકે પૃથ્વી પર ભ્રમણ કરતી હતી.

• શાસ્ત્રાર્થ:

તેણીએ મિથિલેશ્વર રાજા જનક સાથે મોક્ષશાસ્ત્ર પર શાસ્ત્રાર્થ કર્યો હતો.

• યોગશક્તિ:

સુલભા તેની યોગ શક્તિથી બીજાના શરીરમાં પ્રવેશી શકવા સક્ષમ હતી અને તેણે જનક રાજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને શાસ્ત્રાર્થ કર્યો હતો.

• બ્રહ્મવાદિની:

તે કન્યાદર્શનશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મવાદમાં નિષ્ણાત હતી, જેણે દુન્યવી સંપત્તિનો ત્યાગ કર્યો હતો.

• તે પ્રાચીન સમયની એક બુદ્ધિશાળી અને આત્મજ્ઞાની સ્ત્રી તરીકે ઓળખાય છે, જેણે મહિલાઓની આધ્યાત્મિક અને બૌદ્ધિક ક્ષમતાઓને સાબિત કરી હતી.

• ગાર્ગી વાયકનવી:

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં ગાર્ગીનો ઉલ્લેખ એક મહાન દાર્શનિક તરીકે મળે છે.ગાર્ગી વાયકનવી વૈદિક કાળના અગ્રણી દાર્શનિક... વેદાંતી બ્રહ્મવાદિની અને મહાન વિદુષી સ્ત્રી હતાં તેમણે રાજા જનકની સભામાં ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્યને આત્મા અને પરબ્રહ્મ સંબંધી ગહન પ્રશ્નો પૂછીને પોતાની જ્ઞાનશક્તિ સાબિત કરી હતી.ઋગ્વેદની ઋચાઓની રચનામાં યોગદાન આપનાર ગાર્ગી તેમના જ્ઞાન અને તાર્કિક ક્ષમતા માટે જાણીતા . છે ગાર્ગી મહર્ષિ વાયકનવી પુત્રી હતા, તેથી તેમને 'વાયકનવી' પણ કહેવાય છે.તે મિથિલાના રાજા જનકના દરબારના નવરત્ન .ોમાંના એક હતાં.

• જ્ઞાન અને વિદ્યા:

વૈદિક સાહિત્યમાં ગાર્ગીનું નામ બ્રહ્મવિદ્યા જાણનાર સર્વોચ્ચ મહિલાઓમાં ગણાય છે.

• યાજ્ઞવલ્ક્ય સાથે સંવાદ:

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ મુજબ, ગાર્ગીએ યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિ સાથે બ્રહ્મ વિષયક પ્રશ્નોત્તરી કરી હતી (વિવાદ-વાદ), જેમાં તેમણે પરમતત્ત્વ વિશે પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા.

• સ્ત્રી સશક્તિકરણ:

પ્રાચીન સમયમાં પણ સ્ત્રીઓ ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતી હતી અને પુરુષો સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરી શકતી હતી, તેનું ગાર્ગી શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે.

તેમનું જીવન સાબિત કરે છે કે પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિમાં મહિલાઓ બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે અત્યંત આગળ હતી.

• મૈત્રેયી:

મૈત્રેયી વેદકાલીન સમયની એક તેજસ્વી બ્રહ્મવાદિની (જ્ઞાની) સ્ત્રી અને ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્યની વિદુષી પત્ની હતી. સંસારિક સુખ કરતાં બ્રહ્મજ્ઞાનને પ્રાધાન્ય આપનારી મૈત્રેયી, બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં પતી સાથેના આધ્યાત્મિક સંવાદ માટે પ્રખ્યાત છે. તે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં બૌદ્ધિકતા અને જ્ઞાનનું પ્રતીક માનવામાં આવે છે. મૈત્રેયી વિશેની મહત્વની વિગતો:

• બ્રહ્મજ્ઞાનની પિપાસા:

જ્યારે યાજ્ઞવલ્ક્ય સંન્યાસ લેવા તૈયાર થયા અને સંપત્તિના ભાગ પાડી પત્નીઓને આપ્યા, ત્યારે મૈત્રેયીએ પૂછ્યું, "શું આ મિલકતથી મને અમરત્વ (બ્રહ્મજ્ઞાન) પ્રાપ્ત થશે?"

• બ્રહ્મવાદિની:

યાજ્ઞવલ્ક્યે મૈત્રેયીને બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો, જે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં નોંધાયેલો છે.

• વિદ્વાન ઋષિકા:

મૈત્રેયી માત્ર જ્ઞાન મેળવનાર જ નહીં, પણ તેજસ્વી વિદુષી હતી જેણે બૃહદશ્વ જેવા શિષ્યોને બ્રહ્મજ્ઞાન આપ્યું હતું.

- સન્માન: તે પ્રાચીન ભારતની સૌથી બુદ્ધિશાળી અને સદ્ગુણી મહિલાઓમાંની એક ગણાય છે, અને નવી દિલ્હીમાં તેના નામ પર એક કોલેજ પણ છે.
મૈત્રેયી વેદકાળની નારીઓની ઉચ્ચ બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક સ્થિતિને પ્રતિબિંબિત કરે
જેમને ભૌતિક સંપત્તિ કરતાં 'અમૃતત્વ' (આત્મજ્ઞાન) માં વધુ રસ હતો.
- **લોપામુદ્રા, ઘોષા અને વિશ્વવારા:**
એ ઋગ્વેદ કાળની પ્રખ્યાત બ્રહ્મવાદિની (વિદુષી) મહિલાઓ છે. તેઓ માત્ર જ્ઞાની જ નહીં, પરંતુ વેદમંત્રોની દ્રષ્ટા પણ હતી. તેમણે અધ્યાત્મ, તપ અને કાવ્ય રચનામાં યોગદાન આપ્યું હતું, જે તે સમયની સ્ત્રીઓની ઉચ્ચ શિક્ષણ અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિની સ્વતંત્રતા દર્શાવે છે.
- **લોપામુદ્રા:** અગસ્ત્ય ઋષિના પત્ની લોપામુદ્રા વિદ્યા અને જ્ઞાનના ઉપાસક હતા. તેમણે તપશ્ચર્યા કરી હતી અને તેમના પતિ સાથે દેશ-વિદેશમાં મુસાફરી કરી હતી, તે અગસ્ત્યની સમાન જ્ઞાની હતા.
- **ઘોષા:** મહર્ષિ અત્રિના વંશમાં જન્મેલી ઘોષા ઋગ્વેદના મંત્રોની દ્રષ્ટા (ઋષિકા) હતી. તે બ્રહ્મવાદિની હતી અને વેદ જ્ઞાનમાં પારંગત હતી.
- **વિશ્વવારા:** વિશ્વવારા ઋષિકાએ અગ્નિદેવને સમર્પિત ઋચાઓની રચના કરી હતી. તે વેદ સંસ્કૃતિમાં નારીની મહત્તાનું પ્રતીક છે.
- આ વિદુષીઓએ સાબિત કર્યું કે પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન પુરુષોની સમકક્ષ અને ઉચ્ચ હતું, અને તેઓ વેદિક શિક્ષણમાં પૂર્ણ રીતે ભાગ લેતી હતી. આ એવી સ્ત્રીઓ હતી જેમણે વેદના સૂક્તોની રચના કરી અને સમાજને આધ્યાત્મિક માર્ગ બતાવ્યો.

મધ્યયુગની વિદુષી સ્ત્રીઓ :

મધ્યયુગમાં બાળલગ્ન અને પડદા પ્રથાને કારણે સ્વાભાવિક રીતે સ્ત્રી શિક્ષણનો અભાવ જોવા મળે છે. આ બે પ્રથાઓએ સ્ત્રીઓને શિક્ષણ મેળવવા અસમર્થ બનાવી. શિક્ષણ પ્રત્યે પ્રબળ પૂર્વગ્રહ પ્રવર્તતો હતો અને એવી માન્યતા પ્રબળ બની હતી કે જે કન્યા લખતા વાંચતાં શીખે તે વિધવા બને છે. ડો. તારા પટેલના મતે ઇ. સ. 1000 થી 1800 સુધીમાં સ્ત્રી શિક્ષણ આપતી કોઈ સંસ્થા જણાવી નથી. આમ છતાં અનૌપચારિક શિક્ષણ મેળવ્યું હોય એવી કેટલીક સ્ત્રીઓના ઉદાહરણ મળે છે. મધ્યયુગમાં સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્થિતિમાં પડકારો હોવા છતાં, અનેક વિદુષી સ્ત્રીઓએ સાહિત્ય, રાજનીતિ, અને ભક્તિ માર્ગે પોતાની વિદ્વત્તાનો પરિચય આપ્યો હતો. મધ્યકાલીન ભારતીય ઇતિહાસમાં અનેક વિદુષી મહિલાઓએ સાહિત્ય, શાસન અને ધર્મક્ષેત્રે અમૂલ્ય પ્રદાન આપ્યું છે. મીરાબાઈ (ભક્તિ કાવ્ય), રાણી દુર્ગાવતી (યુદ્ધ કળા), રાજિયા સુલતાન (શાસન), ચંદ બીબી (લશ્કરી નેતૃત્વ), અને મુઘલ રાજકુમારી જેબ-ઉન-નિસા (કાવ્ય અને વિદ્યા) જેવી મહિલાઓએ તે સમયના પુરુષપ્રધાન સમાજમાં પ્રતિભાની અદભૂત છાપ છોડી હતી.

- **રાણી દિદા મી સદી(૧૦):** કાશ્મીરના શાસક, જેમણે ૨૨ વર્ષ સુધી સાર્વભૌમ શાસન કર્યું.
- **રાણી કુરમાદેવી મી સદી(૧૨):** મેવાડની રાણી, જેમણે યુદ્ધમાં સેનાનું નેતૃત્વ કર્યું હતું.
- **મીરાબાઈ (૧૬મી સદી):** 16મી સદીના સુપ્રસિદ્ધ ભક્ત કવયિત્રી. તેમણે રાજસ્થાની અને ગુજરાતીમાં કૃષ્ણ ભક્તિના પદો રચીને ભક્તિ સાહિત્યમાં અમૂલ્ય પ્રદાન આપ્યું છે.
- **રાણી દુર્ગાવતી (૧૬મી સદી):** ગોંડવાનાની શાસક, જેણે મુઘલો સામે બહાદુરીથી લડાઈ લડી.
- **ચંદ બીબી (૧૬મી સદી):** અહમદનગર અને બીજાપુરની રક્ષક, જેણે અકબરની સેના સામે વીરતાથી રક્ષણ કર્યું.
- **રાજિયા સુલતાન (૧૭મી સદી):** દિલ્હી સલ્તનતની પ્રથમ મહિલા શાસક, જે વહીવટમાં કુશળ હતી.
- **જેબ-ઉન-નિસા (૧૭મી સદી):** મુઘલ બાદશાહ ઔરંગઝેબની પુત્રી, જે એક વિદ્વાન કવયિત્રી (તખલ્લુસ 'મખફી') હતી. અને તેમનું પોતાનું વિશાળ પુસ્તકાલય હતું.
- **ગુલબદન બેગમ:** મુઘલ સમ્રાટ બાબરની પુત્રી અને હુમાયુની બહેન. તેમણે ફારસી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ હુમાયુનામા લખ્યો હતો, જે તે સમયનો મહત્વનો ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ ગણાય છે.
- **ગંગાસતી:** ગુજરાતના મધ્યકાલીન સંત કવયિત્રી. તેમણે પોતાની પુત્રવધૂ પાનબાઈને સંબોધીને જ્ઞાન અને ભક્તિના પદો (ભજનો) રચ્યા હતા, જે આજે પણ લોકપ્રિય છે.
- **નૂરજહાં:** મુઘલ સમ્રાટ જહાંગીરની પત્ની. તેઓ ફારસી અને અરબી ભાષાના જાણકાર હોવા સાથે કળા, સંગીત અને શાસન વ્યવસ્થામાં પણ નિપુણ હતા.
- **અકા મહાદેવી:** કર્ણાટકના વચન સાહિત્યના અગ્રણી વિદુષી અને શિવ ભક્ત કવયિત્રી, જેમણે સામાજિક બંધનો તોડીને આધ્યાત્મિક માર્ગ અપનાવ્યો હતો.

આ વિદુષીઓએ મધ્યયુગમાં જ્ઞાન, સાહસ અને શાસનક્ષેત્રે સ્ત્રીઓની સક્ષમતા સાબિત કરી હતી.

બ્રિટિશ યુગની વિદુષી સ્ત્રીઓ:

બ્રિટિશ યુગમાં આધુનિક શિક્ષણ દાખલ થયું અને બધા માટે ખુલ્લું મુકાયું. સ્ત્રીઓને શૈક્ષણિક અધિકાર અને તક ઉપલબ્ધ બન્યા બ્રિટી મિશનરીઓ બ્રિટિશ સરકાર અને સુધારકોના પ્રયાસોથી ભારતમાં સ્ત્રી શિક્ષણના વિકાસ માટેની તકોનો પાયો નખાવ્યો. છેક 1877ની સાલમાં કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ સ્ત્રીના ઉચ્ચ શિક્ષણના અધિકારનો સ્વીકાર કર્યો. ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર એ કન્યાશાળા શરૂ કરી. અને ત્યારબાદ ભારતના મોટાભાગના શહેરોમાં કન્યાશાળાઓ શરૂ થઈ. આમ સ્ત્રી શિક્ષણ અને સહ શિક્ષણનો સામાજિક સ્વીકાર થવા પામ્યો.

બ્રિટિશ યુગ દરમિયાન, સામાજિક અવરોધો હોવા છતાં, ઘણી ભારતીય મહિલાઓએ શિક્ષણ, સાહિત્ય અને સુધારણા ક્ષેત્રે વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. મહાદેવી વર્મા (છાયાવાદી કવિતા), યોગમાયા ન્યુપાને (ધાર્મિક સુધારક) જેવી વિદુષીઓએ તેમના જ્ઞાન અને કાર્યો દ્વારા સમાજમાં પરિવર્તન લાવવા માટે પ્રેરણા આપી હતી. આ સમયગાળામાં સ્ત્રીઓએ પરંપરાગત ભૂમિકાઓ તોડીને શિક્ષણ અને સાહિત્યમાં મોટી સિદ્ધિઓ મેળવી હતી.

બ્રિટિશ યુગની મહત્વની વિદુષીઓ અને તેમના યોગદાનની વિગતો નીચે મુજબ છે :

- **મહાદેવી વર્મા (Mahadevi Varma):** છાયાવાદી કવિતા અને સાહિત્યમાં તેમનું યોગદાન અમૂલ્ય છે. તેમણે સંસ્કૃત અને અન્ય સાહિત્યના અનુવાદો દ્વારા હિન્દી સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવ્યું હતું.
- **યોગમાયા ન્યુપાને (Yogmaya Neupane):** એક ક્રાંતિકારી ધાર્મિક નેતા, જેમણે સામાજિક અન્યાય સામે અવાજ ઉઠાવ્યો હતો અને કવિતાઓ દ્વારા ધાર્મિક અને સામાજિક સુધારણાની રચનાઓ કરી હતી.
- **પંડિતા રમાબાઈ (Pandita Ramabai):** શિક્ષણ અને મહિલા સશક્તિકરણ ક્ષેત્રે અગ્રણી, જેમણે વિધવાઓ અને અનાથ સ્ત્રીઓ માટે આશ્રયસ્થાનો (મુક્તિ મિશન) સ્થાપ્યા હતા. તેમને તેમના વિદ્વાન જ્ઞાન માટે 'પંડિતા' અને 'સરસ્વતી'ની પદવી આપવામાં આવી હતી.
- **તારાબાઈ શિંદે (Tarabai Shinde):** તેમણે "સ્ત્રી પુરૂષ તુલના" (1882) પુસ્તક લખીને તે સમયની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અને પુરૂષ પ્રધાન સમાજ સામે પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા હતા, જે ભારતમાં પ્રથમ નારીવાદી લખાણોમાંનું એક માનવામાં આવે છે.
- **કાદંબિની ગાંગુલી (Kadambini Ganguly):** બ્રિટિશ ભારતમાં પ્રથમ સ્ત્રી ડોક્ટરોમાંની એક, જેણે મેડિકલ શિક્ષણ મેળવીને સમાજમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી.

સ્વતંત્ર ભારતમાં વિદુષી સ્ત્રીઓ :

આધુનિક યુગમાં વ્યક્તિ અને સમાજની દ્રષ્ટિએ શિક્ષણને એક મૂલ્ય અને જરૂરિયાત તરીકે ગણવામાં આવ્યું. સ્વતંત્ર ભારતના બંધારણ દ્વારા સ્ત્રી પુરૂષ સમાનતાના મૂલ્યોને પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવ્યા. રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ સ્ત્રીની બહુવિધ ભૂમિકા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો. સ્વતંત્ર ભારતમાં વિભિન્ન પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં સ્ત્રી શિક્ષણ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો સ્ત્રી શિક્ષણની સમસ્યાઓને હલ કરવાના પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા અને કન્યાઓ માટે શિક્ષણની સુવિધાઓ વિસ્તૃત બનાવવામાં આવી. સ્થાનિક છોકરીઓને શિક્ષિકા બનવા માટેનું શિક્ષણ અને તાલીમ પુરી પાડવા માટે શિષ્યવૃત્તિઓ આપવામાં આવી. મફત કન્યા કેળવણીની યોજનાઓ પણ પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમોમાં દાખલ કરવામાં આવી. અનામતની જોગવાઈ અને ફી માફીની યોજના પણ સ્ત્રી શિક્ષણ માટે પ્રોત્સાહક બની. 21 મી સદીના છેલ્લા બે દાયકાઓ દરમિયાન સરકાર દ્વારા પ્રવેશોત્સવ, સર્વ શિક્ષા અભિયાન, મધ્યાન ભોજન યોજના અને કન્યા કેળવણી માટેના વિવિધ પ્રોત્સાહક પગલાંઓને કારણે સ્ત્રી શિક્ષણના પ્રમાણમાં વધારો થયો છે.

સ્વતંત્ર ભારતમાં મહિલાઓએ શિક્ષણ, વિજ્ઞાન, રાજનીતિ અને કળા જેવા વિવિધ ક્ષેત્રોમાં વિદુષી તરીકે પોતાની ઓળખ બનાવી છે. સુમિત્રા ગુહા (શાસ્ત્રીય સંગીત), સુમતિ મોરારજી (શિર્પિંગ), અને સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવનાર સરોજિની નાયડુ તથા અરુણા આસફ અલી જેવી અનેક મહિલાઓએ દેશના વિકાસમાં અમૂલ્ય યોગદાન આપ્યું છે. આ મહિલાઓ તેમના જ્ઞાન અને કુશળતા માટે જાણીતી છે.

સ્વતંત્ર ભારતના વિવિધ ક્ષેત્રોની કેટલીક અગ્રણી વિદુષી મહિલાઓ નીચે મુજબ છે :

૧. વિજ્ઞાન અને સંશોધન

- **અસીમા ચેટર્જી (Asima Chatterjee):** ભારતીય યુનિવર્સિટીમાંથી 'ડોક્ટર ઓફ સાયન્સ'ની પદવી મેળવનાર પ્રથમ મહિલા. તેમણે ઔષધીય રસાયણશાસ્ત્ર અને કુદરતી ઉત્પાદનો પર નોંધપાત્ર સંશોધન કર્યું હતું.
- **અન્ના મણી (Anna Mani):** જાણીતા ભૌતિકશાસ્ત્રી અને હવામાનશાસ્ત્રી. તેમણે સૌર વિકિરણ અને પવન ઊર્જાના ક્ષેત્રમાં મહત્વનું કાર્ય કર્યું છે.
- **ઈ. કે. જાનકી અમ્માલ (E.K. Janaki Ammal):** પ્રખ્યાત વનસ્પતિશાસ્ત્રી અને આનુવંશિકશાસ્ત્રી, જેમણે શેરડી અને રીંગણની જાતો પર ઊંડું સંશોધન કર્યું હતું.
- **ટેસી થોમસ (Tessy Thomas):** 'મિસાઇલ વુમન ઓફ ઈન્ડિયા' તરીકે જાણીતા, જેઓ અગ્નિ-V મિસાઇલ પ્રોજેક્ટના ડાયરેક્ટર હતા.

૨. શિક્ષણ અને સાહિત્ય

- **વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ અને શારદાબેન મહેતા:** આ બંને બહેનો ગુજરાતની પ્રથમ મહિલા સ્નાતક (ગ્રેજ્યુએટ) હતી અને તેમણે સ્ત્રી શિક્ષણ ક્ષેત્રે પાયાનું કામ કર્યું હતું.
- **ધીરુબેન પટેલ:** પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી નવલકથાકાર અને નાટ્યકાર, જેમણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનેક અમૂલ્ય કૃતિઓ આપી છે.
- **હંસા મહેતા:** ભારતના પ્રથમ મહિલા વાઈસ-ચાન્સેલર અને સંયુક્ત રાષ્ટ્રમાં ભારતીય પ્રતિનિધિ તરીકે સેવા આપનાર જાણીતા શિક્ષણવિદ્.
- **મહાદેવી વર્મા (Mahadevi Varma):** હિન્દી સાહિત્યના અગ્રણી કવયિત્રી અને વિદ્વધી, જેમને 'આધુનિક મીરા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
- **અમૃતા પ્રીતમ (Amrita Pritam):** પંજાબી સાહિત્યના પ્રથમ વિદ્વધી લેખિકા જેમને જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર મળ્યો હતો.
- **ઈરાવતી કર્વે (Irawati Karve):** ભારતના પ્રથમ મહિલા માનવશાસ્ત્રી (Anthropologist). તેમનું પુસ્તક 'યુગાંત' સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર વિજેતા છે.
- **આનંદી ગોપાલ જોશી:** પાશ્ચાત્ય દવામાં સ્નાતક થનાર પ્રથમ ભારતીય મહિલા ડોક્ટર.

૩. રાજનીતિ અને વહીવટ

- **વિજયા લક્ષ્મી પંડિત:** સંયુક્ત રાષ્ટ્ર મહાસભાના પ્રથમ મહિલા અધ્યક્ષ બનવાનું ગૌરવ તેમને ફાળે જાય છે.
- **સરોજિની નાયડુ:** 'ભારતીય કોકિલા' તરીકે જાણીતા, જેઓ આઝાદી પછી ભારતના કોઈપણ રાજ્યના પ્રથમ મહિલા રાજ્યપાલ બન્યા હતા.
- **રાજકુમારી અમૃતકૌર:** સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ સ્વાસ્થ્ય મંત્રી અને AIIMS ના સ્થાપક.

૪. સામાજિક-આર્થિક અને શૈક્ષણિક સુધારણા

- **દુર્ગાબાઈ દેશમુખ:** જાણીતા સ્વાતંત્ર્ય સેનાની અને વિદ્વધી વકીલ, જેમણે સેન્ટ્રલ સોશિયલ વેલફેર બોર્ડની સ્થાપના કરી હતી.
- **ગીતા ગોપીનાથ:** આંતરરાષ્ટ્રીય નાણા ભંડોળ (IMF) ના પ્રથમ ભારતીય મહિલા મુખ્ય અર્થશાસ્ત્રી.
- **સાવિત્રીબાઈ ફૂલે:** ભારતના પ્રથમ મહિલા શિક્ષિકા, જેમણે 1848માં પુણેમાં કન્યાઓ માટે પ્રથમ શાળા શરૂ કરી હતી.
- **મધર ટેરેસા:** માનવતાવાદી કાર્યો માટે નોબેલ શાંતિ પુરસ્કાર (1979) મેળવનાર પ્રથમ ભારતીય મહિલા.
- **એની બેસન્ટ:** જાણીતા સમાજ સુધારક અને હોમ રૂલ આંદોલનના પ્રણેતા.

૫. અન્ય નોંધપાત્ર નામ

- **અહિલ્યાબાઈ હોળકર:** માળવા સામ્રાજ્યના કુશળ શાસક અને લોકકલ્યાણકારી કાર્યો માટે જાણીતા.
- **સુધા મૂર્તિ:** જાણીતા લેખિકા અને ઇન્ફોસિસ ફાઉન્ડેશન દ્વારા સામાજિક સેવામાં કાર્યરત.
- **કિરણ બેદી:** ભારતના પ્રથમ મહિલા IPS અધિકારી'

ઉપસંહાર:

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં વિદ્વધી સ્ત્રીઓએ પ્રાચીન કાળથી લઈને આધુનિક યુગ સુધી જ્ઞાન, તત્ત્વચિંતન, સાહિત્ય, ધાર્મિક ચર્ચા અને સામાજિક સુધારણા ક્ષેત્રે અવિસ્મરણીય યોગદાન આપ્યું છે. વૈદિક યુગમાં ગાર્ગી અને મૈત્રેયી જેવી ઋષિકાઓએ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા અને આત્મતત્ત્વ અંગે ઊંડા પ્રશ્નો ઊભા કર્યાં જે ભારતીય દાર્શનિક પરંપરાની ઉંચાઈ દર્શાવે છે. મધ્યકાળ અને આધુનિક યુગમાં મીરાંબાઈ જેવી ભક્તિ કવયિત્રી તથા પંડિતા રમાબાઈ જેવી વિદ્વધી સ્ત્રીઓએ જ્ઞાનને સમાજ પરિવર્તનનું સાધન બનાવ્યું. આ પરંપરા બતાવે છે કે જ્ઞાન માત્ર પુરુષપ્રધાનતાનું ક્ષેત્ર નહોતું; સ્ત્રીઓએ પણ તર્ક, આધ્યાત્મ, કાવ્ય અને શિક્ષણમાં સમાન ભાગીદારી આપી હતી. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો મૂળ સ્વભાવ સર્વસમાવેશી અને સંવાદાત્મક રહ્યો છે, જેમાં વિદ્વધી સ્ત્રીઓએ વિચારવિમર્શ અને માનવ મૂલ્યોના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી છે. આથી, વિદ્વધી સ્ત્રીઓનું યોગદાન ભારતીય સંસ્કૃતિની ગૌરવગાથાનું અભિન્ન અંગ છે. આજના સમયમાં તેમની સ્ત્રી જ્ઞાનની પરંપરા મહિલાઓના સશક્તિકરણ, સમાનતા અને જ્ઞાનવિસ્તાર માટે પ્રેરણાસ્ત્રોત બની રહી છે.

સંદર્ભ:

- જે(૨૦૧૧) દવે .કે .,ભારતીયસમાજમાંસ્ત્રીઓનોદરજો .અમદાવાદ-અનડાપ્રકાશન ,
- પ્રો(૦૭-૨૦૦૬) દવે .કે .શાહઅનેજે .જી .એ .,સ્ત્રીઓઅનેસમાજઅનડાપ્રકાશન,, અમદાવાદ.
- જે(૧૪-૨૦૧૩) દવે .કે .,સ્ત્રીઓઅનેસમાજ.અમદાવાદ-અનડાપ્રકાશન,
- <https://share.google/aimode/LjzIRQYtWUxfrx5zS>
- <https://www.divyabhaskar.co.in/news/woman->